

Dragan Todorović
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet

KULTURNI IDENTITET ROMA^{1*}

U prvom delu rada iscrpno se predstavlja *Rromanipe*, tradicionalni sistem pravila i vrednosti za obrazac romskog identiteta iliti opšte romske kulturne odrednice, onako kako ih razumeva najveći broj Roma diljem ekumene i kako su usaglašene na zasedanju Saveta Evrope u Strazburu 2003. godine. U drugom delu rada raspravlja se o polarizovanom odnosu pripadnika romskog naroda prema sopstvenoj tradiciji: bekstvu u „etničku mimikriju” i zauzimanju za očuvanje ključnih vrednosti različitih romskih identiteta. U trećem delu rada raspravlja se o muzici, običajima i jeziku, kao tradicionalnim markerima romskog kulturnog identiteta. U završnom delu rada autor razmatra preosmišljanje pojedinih sastavnica *Rromanipe*-a pod uticajem procesa protestantizacije Roma u jugoistočnoj Srbiji.

Ključne reči: Romi, kulturni identitet, *Rromanipe*, protestantizacija Roma, Srbija.

Uvod

„Preciznije kazano, a i jeste opšteprihvaćeno stanovište, kulturni identitet ikojeg naroda određuju četiri elementa: *jezik, vera, tradicija i kulturno nasleđe*.”

(Dragoljub Đorđević 2005a, 145)

U domaćoj romološkoj literaturi razjašnjene su nedoumice oko toga imaju li Romi ili nemaju svoju kulturu (Đorđević 2005v, 13–14): „Romi

1 Jedan deo teksta pripremljen je i u okviru projekta *Održivost identiteta Srba i nacionalnih manjina u pograničnim opštinama istočne i jugoistočne Srbije* (179013), koji se izvodi na Univerzitetu u Nišu – Mašinski fakultet, a finansira ga Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

imaju svoj jezik, koji nije jedinstven; govore u više dijalekata i tek su pred usvajanjem standardizovanog književnog jezika. I zato spadaju u usmene narode bez pisane povesti i literature, no *bogate su im istorija i usmena književnost*. Zagubili su prapostojbinsku veru, bez šanse na obnovu – i danas su vernici većine svetskih religija i veroispovesti... Čuvajući kao ritualisti i ono već zatrto u jačih kultura, u *tradiciji i običajima ponajbolje stoje*, premda više primaju nego što daju okružujućim nacijama. Mnogo je toga zauvek izgubljeno od spomeničke baštine, no sporo a sigurno, poput kulturnih mesta, *izranja na videlo pregršt materijalnih činjenica romskog kulturnog nasleđa*. Rečju, Romi poseduju, koliko god skromnu, kulturu i bez ustezanja treba da je prikažu i nude svim dobronamernim ljudima”.

Interdisciplinarna i sintetizujuća nauka koja se bavi izučavanjem romske kulture zove se *romologija*, a naučnici koji se zanimaju naukom o Romima *romolozi* (Ђорђевић 2009). Rekonstrukcija romske duhovne kulture, kako tradicionalne usmene književnosti, tako i savremene kulture Roma, najvažniji je zadatak romske, ali i neromske kvalifikovane intelektualne elite. Učvršćivanje i dalja izgradnja romskog nacionalnog i kulturnog identiteta leže, prema Dragoljubu B. Đorđeviću (2004b, 61–62; 2005v), na specijalizovanim kulturnim institucijama visokog ranga, pod budnim okom Nacionalnog saveta Roma,² ali i na sveopštem podizanju obrazovnog nivoa, sticanju visokog obrazovanja u većini profesija i stvaranju elitnog sloja za očuvanje i razvoj sopstvenog jezika i kulture. Po svojim nastojanjima da intenzivira i produbi teorijska i empirijska istraživanja romske kulture – rečju, da sociologizacijom osavremeni izučavanje Roma nauštrb staromodnog i folklorističkog etnološkog pristupa – izdvaja se *Niška romološka škola* (Тодоровић 2006). Na zasedanju u Strazburu u Savetu Evrope novembra 2003. godine, među stručnjacima je usvojen zajednički naziv za specifičan način života Roma – *Rromanipe(n)*.

Rromanipe(n) – „Biblija romskog naroda”

Da ne bi došlo do poremećaja vekovnih principa unutrašnjeg društvenog poretka, kao i odnosa Roma prema neromskom svetu, uzor i meru romskog života predstavlja nepomućena usklađenost sa tradicijom. Osećaj pripadnosti romskom etničkom identitetu ostvaruje se poistovećivanjem jedinke sa grupom, s njenim nasleđem, dostignućima i simbolima. Iako su pojedini ro-

2 Dragoljub B. Đorđević predlaže osnivanje *Centra za istorijsku dokumentaciju Roma Srbije, Balkanskog instituta za istraživanje kulture Roma, Balkanske romološke katedre* na univerzitetu i reutemeljenje jake *Matice Romske*, oživljavanje *Smotre kulturnih dostignuća Roma Balkana*, kao i sastavljanje visokokvalitetne *Enciklopedije Roma Balkana*. Podsećamo na to da je nedavno otvoren prvi *Muzej romske kulture* u Beogradu. U Nišu postoji *YUROM Centar*, organizacija za informacionu, dokumentacionu i komunikacionu delatnost.

molozi i romska elita skeptični prema ocenama o zajedničkoj etničkoj svesti i radije naglašavaju unutrašnju diferenciranost, usled izloženosti pojedinih grupa kolopletu složenih istorijskih okolnosti, postoje sličnosti zasnovane na karakteru romske kulture sa nesumnjivo univerzalnim značenjem za sve pripadnike romskog naroda. U čemu se iscrpljuje taj fond zajedničkih značenja, okupljenih pod pojmom *romskost* ili *Rromanipe(n)*?

Pozivajući se na određenja američkog antropologa i romologa Mata Sala (Matt Salo), proistekla iz proučavanja američkih Roma, Mirga (Andrzej Mirga) i Mruz (Lech Mróz) (1997, 172–75) navode sedam kriterijuma koji ispunjuju pojam romskosti. To su:

1. pripadanje grupi rođenjem, *potpuna porodica* – rođenjem se stupa u mrežu srodstva i uzajamnih obaveza, iz koje proizilaze privilegije i grupna prava (institucija pobratimstva i ženidba/udaja sa članom iz romske zajednice sekundarni su oblici ostvarivanja istih prava),

2. *grupna solidarnost* – odnosi se na sve članove grupe prema neromima, jasna distinkcija između „Mi, Romi” – „Gadže, neromi”,

3. govorenje *romskog jezika* – znanje i upotreba romskog jezika obezbeđuje osnovne komunikacione funkcije unutar grupe, ali i jasnu granicu prema neromima,

4. *phuripen* (starost) – starost označava posedovanje autoriteta u skladu sa funkcijom koju vrši, iz čega proizilazi specifičan odnos poštovanja prema starijima unutar romske porodice,

5. model ekonomske aktivnosti koju ne kontrolišu *gadže*,

6. velika prostorna pokretljivost i

7. pridržavanje pravila ceremonijalne čistoće (*magerdo* ili *mahrimeo*) – postoje dva modela kategorije prljanja: unutrašnji i spoljašnji. Unutrašnji razlikuje, opet, dva nivoa: *bare magripen* (prestupi najveće društvene štetnosti: potkazivanje, saradnja s policijom, ubistvo Roma, krađa saplemenika, koji povlače doživotno udaljavanje iz grupe bez mogućnosti povratka) i *tikne magripen* (mala prljanja: doticanje muškarca s prostitutkom, korišćenje u tuči među Romima oštrog ili metalnog predmeta, ranjavanje konja ili psa, koji povlače privremeno izdvajanje unutar grupe). Spoljašnji model kategorije prljanja uključuje negativno ponašanje neroma, koje neprestano ugrožava romski svet, što se predupređuje minimumom sfera doticaja, kao i određivanjem medijatora, najčešće romskih žena.³

Vrednosti prljanja, eksploatacija neroma i prostorna pokretljivost najvažnije su za *Rromanipe* (ostale imaju univerzalni karakter), a život u skladu sa ovim vrednostima i normama čini osnovu da se jedinke, rodovi ili grupe nazovu *ćaćo rom* (pravi Romi). Takođe, romski identitet se ne oslanja na religijske i verske razlike i na nasleđe prošlosti.

3 Moguće je uvesti i treći model u kojem kategorija prljanja ne igra nikakvu ulogu, ali se zato etnička granica sa neromima uspostavlja pozitivnim autostereotipima i negativnim stereotipima o gadžama: neromi su zli, opasni, ograničeni, dok su Romi mudri, dobri, vešti i sl.

Za Rajka Đurića (2005a) *Rromanipe* je zajednički imenitelj svega što se smatra ili veruje da čini bitne karakteristike Roma kao grupe ljudi, koji po svom etničkom i istorijskom poreklu, socijalnim, kulturnim, jezičkim i drugim osobenostima i istorijskoj sudbini i svesti predstavljaju jednu posebnu društvenu zajednicu. Široko postavljeno, postoje tri vrste obeležja koji sačinjavaju zajednički imenitelj *Rromanipea*:

1. odlike koje potiču iz prinudnog saobražavanja osnovnim romskim ustanovama i utiču na veliki broj pripadnika romske zajednice,
2. odlike zajedničkog kulturnog nasleđa i
3. jednoobraznosti koje su rezultat zajedničkog života i navika.

Osman Balić, agilni romski lider srednje generacije sa zapaženom ulogom u evropskim okvirima zaduženim za integraciju Roma, potcrtava značaj učvršćivanja kulturnog i nacionalnog identiteta Roma i artikulirano zaključuje: „*Rromanipe* je sistem pravila i vrednosti za obrazac identiteta, romski tradicionalni zakon u istom smislu kao i ‘Dharma’ za hindu kulturu” (Đorđević i Balić 2004, 50). Balić obim i sadržaj *Rromanipe*-a popunjava sledećim principima: *Važnije je ‘biti’ no ‘imati’*; *Phralipen (bratstvo)* – uzajamna pomoć, podrška, solidarnost i zajednička odgovornost; kolektivni život (zaštita, sigurnost, kontrola, vođenje, prethodno ustanovljena pravila), nasuprot individualnom životu (nesigurnost, nedostatak zaštite, sloboda, samoustaljena pravila); *Pakiv* – vera/verovanje (uključujući veru u Boga), čast, poštenje, pomirenje, poštovanje, poverenje, balansiranje, koje se postiže jedino ako se ova pravila poštuju; *Baxt* – vera, sudbina, dobra sreća, nasuprot *bibaxt* – loša sreća (koja se dešavala kada se prekrše pravila o čistoti; na primer, bilo je zabranjeno govoriti o smrti zbog toga što bi to moglo izazvati lošu sreću); *Čaćipen* – istina, iskrenost, pravda; *Užo* (čist) nasuprot *melalo* (nečist) – u ovom kontekstu morala su da se poštuju veoma striktna (stroga) pravila, u suprotnom, sledi kazna, praćena reparacijama, čiji je cilj vraćanje ravnoteže u život zajednice; *Porodica = zajednica, zajednica = porodica* – u smislu pripadnosti, solidarnosti i zajedničke odgovornosti, koja se takođe manifestovala kao i ritualna blagosiljanja; *Kult dece*; *Kult starih – o phuro*, kao veza sa prošlim iskustvom i kao model identiteta (vezano za tradiciju, pretke); *Dualizam* – dobro i zlo jednako postoje u svetu, Del (Bog) i Beng (Đavo) jednako su važni i pojedinac bi trebalo da uzima u obzir i jedno i drugo; *Eternal present* – večna sadašnjost – prošlost nije važna, pošto je već prošla, a budućnost je poznata jedino Bogu, pa se prema tome računa samo sadašnjost; i *Romani kriss* – (običajna pravda, tradicionalni pravni sistem i pomirenje /ponovno ujedinjenje), distributivna pravda čija je namena ne da kazni onog ko je kriv, već da nadoknadi štetu i osigura pomirenje između strana (svako je bio u pravu na svoj način, ili su obe strane bile delimično u pravu) (Đorđević i Balić 2004, 50–1).”

A elementi romskosti, prema tome, su:

1. *jezik* – sredstvo komunikacije unutar grupe i sredstvo za određivanja položaja pojedinca u zajednici,

2. *međusobna komunikacija* – dualizam u govoru, način da se saopšti željeno, čak i kad nije moguća direktna komunikacija,

3. *nomadstvo, poreklo, pleme, 'endaј' ili 'vica'* – proširena romska familija (prilikom pozdravljanja ne pita se kako si ti već kako ti je familija: *Sar si ti familija?* ili pri prvom upoznavanju dvojice Roma pita se: *Ko san tu? – Ko si ti?*, pri tom se misli na pleme 'Vicu', a ne na njegovo lično ime. U slobodnom prevodu: *Od kojih si ti?*),

4. *muzika, igra, ples, običaji i sistem vrednosti* – poštovanje kao vrednost i način ponašanja (samopoštovanje, uzajamno poštovanje, poštovanje starijih, poštovanje između polova i generacija, poštovanje Roma i poštovanje neroma),

5. *tradicionalna zanimanja* – romske tradicije igrale su važnu ulogu u životu porodice (značajan izazov za mlade Rome jeste odluka koje romske tradicije sačuvati i preneti u budućnost, a koje ostaviti za sobom),

6. *tradicionalna nošnja, udaja i ženidba, uloga žena i muškaraca u romskoj porodici* – uloga žena Romkinja u romskoj porodici/zajednici (žene imaju važnu ulogu u tradicionalno romskoj porodici, one dopunjuje ulogu muškaraca Roma),

7. *deca i međusobni odnos između generacija u okviru 'vice'* – postupanje prema deci i starijim Romima (nije zabeleženo da je romska porodica smestila starijeg Roma u dom za brigu o nemoćnim licima, a skoro da ne postoji slučaj da Romkinja ostavi dete u porodilištu),

8. *tradicionalna medicina, solidarnost* – solidarnost, kao strategija preživljavanja, osnovni je princip u romskoj porodici i zajednici,

9. *pravičnost ('Romano criss')* – *romski sud*,

10. *odnos prema Bogu i religijama* – Romi su pripadnici skoro svih religija, ali ono što se vekovima i na kontinentima provlači kao „zajednička nit” je *Rromanipe* kao religija Roma, kao Biblija romskog naroda, zato što reguliše život, ponašanje i odnose unutar i van romske zajednice.

Dragoljub B. Đorđević (2004a, 131) pristaje uz Mirgino i Mruzovo opisanje romskog kulturnog identiteta, problematizujući pitanje njegove statičnosti, odnosno dinamičnosti: „Tradicija, u koju su Romi tako uspešno ukorenjeni i na koju se većma naslanja romskost, nije prosto nasledstvo minulog, već je bitna sastavnica savremenog kulturnog identiteta, jeste proces neprekidnog preinačavanja i inoviranja. *Neumitna izmena nekog tradicionalnog obrasca izade čak na korenit preobražaj*. Navodi primer grupnog autoriteta i strogo određenog odnosa prema starijima, koji je neretko u tegobnoj prošlosti imao presudnu ulogu za opstanak romskog naroda, ali se, osavremenjen, ispunjava novim sadržajima i zahteva reinterpretaciju.

Stariji, uprkos školovanosti mladih naraštaja, znaju da se naljute na njih zbog nepoštovanja tradicije mukotrпно očuvane uprkos vekovnim seljaka-njima, a mlađarija – ako ne u porodici, ono makar na javnoj sceni – gura u zapećak starine, otpisujući važnost mudrih saveta u suočavanju sa izazovima trećeg milenijuma.

Još jedna vrednost *Rromanipe*-a popušta pred izazovima savremenosti – podela sveta na „Romi” i „Gadže (neromi)”. Protestantizacija Roma, buran proces koji ih je okupirao u jugoistočnoj Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, skreće pažnju na drugu vrstu dvojenja – „Mi, verujući” i „Oni, neverujući”: „Pretpostavimo da među Romima prevladaju treći krak hrišćanstva i rečeni opozit; onda za rezultat, pa makar i u udaljenoj budućnosti, imamo izmenu bitnog dela njihovog kulturnog identiteta, *jer će se zagubiti tradicionalna podela na ‘Naš, romski’ i ‘Njihov svet – svet Gadža’, a zaživeće suprotnost između ‘Sveta verujućih’, koga čine i Romi i Gadže, i ‘Sveta neverujućih’, koga opet tvore i Romi i neromi* (Đorđević 2004a, 132)”⁴

Siže obuhvaćenih gledišta je nesporan: statičnost i ukorenjena tradicionalnost u kulturnom identitetu nisu na polzu romskoj naciji i protivureče savremenosti. Život i navike Roma preoblikuju se u neumoljivoj realnosti, hteli oni to ili ne, često i mimo željenih pravaca i tokova. S druge strane, pred manjinskim narodima, kakav je romski, imperativ je i očuvanja kulturnog identiteta od korenitih izmena koje bi mogle voditi njegovom nestanku.

Romi i odnos prema kulturnom identitetu

Jedno od suštinskih pitanja za očuvanje romskog identiteta je odnos romskog naroda prema sopstvenoj tradiciji. U dosadašnjim su se istraživanjem nametnula dva moguća odgovora.

Romi spadaju u grupu prema kojoj većinski narodi i druge etničke manjine gaje duboke predrasude i stereotipije, što ih onemogućava da razvijaju više stupnjeve adaptacije i integracije na nivou primarnih i sekundarnih socijalnih veza (Митровић 1996; Đorđević, Todorović and Milošević 2004; Тодоровић 2007). Optužuju se da su sami krivi za svoju sudbinu, da su nesposobni da promene stvarnost i da im se nikako ne može pomoći.

Prosečni stanovnik Srbije dovoljno ne poznaje mahalski život Roma, skrajnut na periferiju ili ušuškan u arhitekturu urbanih aglomerata. Izuzimajući višespratnice imućnijih gastarbajtera, većinu romskih naselja opisuju uski sokaci sa načičkanim kućercima, loše regulisano pitanje vode i kanalizacije i razdragana, ali i raščupana i musava deca u nekontrolisanoj igri. Nastoje Romi da se izvuku iz egzistencijalnog taloga, u koji su zapali i ne samo svojom krivicom, ali su moći slabašne.

4 Detaljno o učincima protestantizacije Roma jugoistočne Srbije u završnim razmatranjima.

Život Roma izvan mahala oduvek je bio praćen željom da budu dobro prihvaćeni od komšija. Stigma neurednih čergara, nesposobnih da se trajno nasele i prilagode mesnim navikama, pratila ih je kroz istoriju gdegod da su pokušavali da se skrase i privedu sedelačkom životu. Precima je nesputana sloboda, oličena u divljoj igri vranih konja i pričama u noćima uz logorske vatre, bila važnija od trošnih materijalnih tragova. Kako-tako skućenim tamnoputim meštanima današnjih srpskih sela, varošica i gradova značajno je da u pogledima domaćina i domaćica iz neposrednog susjedstva ne poznaju prezir, ako već nema mesta za veliku ljubav. A on je redovno pothranjivan stereotipima o aljkavim ženama, pijanim muškarcima i zapuštenoj deci.

Stoga jedan broj pripadnika romskog etnosa izabira „etničku mimikriju” kao strategiju opstanka, davno zapažen i prilično istražen fenomen: „Veliki broj romskih porodica koje su uspele da se istrgnu iz okova siromaštva, promene životnu sredinu, ili na bilo koji drugi način uspeju u životu, veoma često prestaju da se identifikuju kao romske. Takođe je poznata i prilagodljivost Roma većinskom stanovništvu u sredinama u kojima žive. Promene porodičnih prezimena, verske pripadnosti, brzo savladavanje jezika većine, otvorenost ‘romske duše’ prema drugima u borbi za preživljavanje, činioци su koji često opredeljuju Rome da se ‘zvanično’ izjašnjavaju kao pripadnici većinskih naroda (Јакшић 2012, 41)”.

Razlozi ovakvom ponašanju ne malog broj Roma uglavnom su pronađeni u bekstvu od tegobne svakodnevice i zaštiti od pojedinačne ili institucionalne diskriminacije, što je neretko za direktnu posledicu imalo asimilaciju u većinsko okruženje. Ima i autora koji su etničku mimikriju prepoznali kao primarnu strategiju očuvanja etničkog identiteta (Јovanović 2003), odnosno kao izraz nepoverenja pripadnika romske zajednice usled nedovoljne informisanosti o tome ko i zašto prikuplja podatke o etničkoj pripadnosti, niti kako će podaci biti korišćeni (Бауцал 2012, 354).

Gotovo dve trećine naših ispitanika (63%) ne kriju da poznaju sugrađane kojima nije milo da se pročuje priča o njihovom romskom poreklu, te da je razlog tome najpre potreba da budu bolje prihvaćeni u neposrednom okruženju (55,7%), a onda i želja za postignućem i uspehom (34,9%).

Drugačiji odgovor sadržan je u razvijenoj samosvesti pojedinca o pripadnosti romskom narodu, zauzimanje za očuvanje ključnih vrednosti različitih romskih identiteta, kao i insistiranje na jednakosti uz zadržavanje prava na različitost. Među istraživanom populacijom podeljeno je mišljenje o tome jesu li Romi spremni da se angažuju na očuvanju nacionalnog i kulturnog identiteta: slabu zainteresovanost potvrđuje 36,6% ispitanika (uz 8,3% onih koji naglašavaju odsustvo bilo kakvog aktivizma), dok je postojanje zainteresovanosti, ali nedovoljne primetno u slučaju 28,8% romskih odgovora (uz 14% krajnjih optimista na planu romske emancipacije).

Koreni izvesno slabašnim rezultatima romskog uključivanja u srpski socijalni prostor, a bez preterivanja se može konstatovati, i većine balkanskih zemalja leže u: 1. usvojenim stereotipima (najčešći susreti s Romima prošnjacima i preprodavcima), 2. postojanju značajne socijalne distance, 3. nedostatku poštovanja i razumevanja romskog jezika, istorije, tradicije, umetnosti i običaja (neznatna zastupljenost u medijima i nastavnim programima) i 4. retkim bliskim susretanjima romskog i neromskog stanovništva. Rečju, *u nedovoljnom poznavanju romske kulture od strane neroma*.

Zaključak izveden iz mnogobrojnih dosadašnjih istraživačkih poduhvata potvrdio se i u našem ispitivanju. Nezainteresovanost srpskog i drugih okružujućih naroda da se upoznaju sa elementima romske kulture označila je natpolovična većina ispitanika („slabo su upoznati” – 42,5% i „nisu uopšte upoznati” – 10,7%). Sporadična upoznatost naglašena je tek kod nešto više od četvrtine odgovora (28,8%).

Markeri romskog kulturnog identiteta

Među ponuđenim solucijama odgovora na pitanje za koje odrednice vezuju posebnost romske zajednice, naši ispitanici posebno su naglasili tri segmenta (posmatrano na nivou aritmetičke sredine): *muzika* (4,32), *jezik* (4,1) i *običaji* (3,98). Ovakvo opredeljivanje korespondira sa tradicionalnim poimanjem sadržaja romskog kulturnog identiteta.

Romi i muzika

U odsustvu pisanog jezika i etničke teritorije, *muzikalnost* je bila vekovno obeležje romskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Razigranim notama i raspevanim glasovima jedino su primani među „Gadže”, a da se iza tih poziva nije krila sumnja i strahovanje.

Neverovatno zvuči konstatacija da još od dana negdašnje zajedničke Jugoslavije nedostaju seriozne etnomuzikološke studije o romskoj muzici.⁵ Polazne postavke i vredna zapažanja o romskom melosu u srpskim krajevima početkom dvadesetog veka ostavio nam je Tihomir Đorđević (1910).⁶ Akademik Rade Uhlik (1937), pasionirani sakupljač tekstova romskih pesama, za života je izdao nekoliko pesmarica. Tatomir Vukanović (1983) u svojoj glasovitoj studiji izveštavao je i o vrstama i tipovima muzičke kulture

5 Hvale vredna su nastojanja mladog doktoranta Univerziteta Illinois u Čikagu, Alekse Markovića, vranjskog porekla, koji već nekoliko godina, pod mentorstvom dr Marka Lihtija, istražuje različite aspekte života romske populacije sa juga Srbije, posebno veštinu trubaštva.

6 Uz izrazito negativne ocene kako „u muziku Srbije ništa nisu uneli niti su što novo stvorili” (str. 14), da su „i u sviranju i u pevanju samo majstori koji idu za potrebom i ukusom publike” (str. 15), te da je „dekarakterišu i ciganziraju” (str. 17), Đorđević ipak zaključuje da u njihovoj autentičnoj narodnoj poeziji, zatvorenoj u okviru romske porodice, „ima nečega njihovog specijalnog, ciganskog” (str. 19).

kod Roma. Andrijana Gojković (1992) sačinila je trostepenu skalu romskog muziciranja (tradicionalna, profesionalna i zabavljačko-estradna muzika), a Vesna Acković (1999) čini kompleksniji pristup romskom vokalnom interpretiranju, sabirajući i klasifikujući stotinak izvornih stihovnih ostvarenja svojih sunarodnika.

Uz zanatstvo, smisao i osećaj za bavljenje muzikom vekovni je ugaonik romskog statusnog identifikovanja i egzistencijalnog opstanka širom ekumene. Izopšteni iz svih emancipatorskih pokreta, ostavljano im je da se usavršavaju u onome što najbolje znaju – veštini sviranja instrumenata, pevanju i igri. Bili su nezamenljiv sastojak vašarske i karnevalske dekoracije, nezaobilazna cirkuska atrakcija, akrobate i dreseri medveda i drugih životinja, dvorske lude, neizostavna inspiracija uglednih evropskih kompozitora (List, Bize, Brams, Dvoržak, Verdi, Rahmanjinov).

Muzička kultura prenosila se s kolena na koleno i postajala prepoznatljivim znakom romskog etnosa. Tradicionalnim udaračkim, duvačkim i gudačkim instrumentima – bubnjevima, tarabukama, dairama, zurlama, trubama, violinama – opevavano je prokletstvo lutalaštva, turobna svakodnevice u mahalama, nesrećne ljubavi, ali i neizmerna ženska lepota, vatreni zanos i neobuzdani temperament.

Nomadaska i apatridska sudbina formirala je specifičnu životnu filozofiju – „biti, a ne imati”, paradigmatiski sublimiranu u glasovima doajena muzičkih podijuma (Šaban Bajramović, Esmā Redžepova, Usnija Redžepova, Ljiljana Petrović). Treperavi zvuci prirodnih sluhista – solista i orkestara – krepili su duše na opštenarodnim veseljima: ispod vašarskih šatri, u zadimljenim kafanama, krčmama, birtijama i gostionicama, po svadbarskim salama, na dočecima i ispraćajima na železničkim i autobuskim stanicama, na krštenjima i proslavama rođendana. Urođena virtuoznost, bez nota, ali izražajno i strastveno, promene dinamike i tempa i glasovna iznenađenja u trenutnom emotivnom doživljaju pevane pesme, grejali su srca posetilaca blještavih pozornica svetskih metropola.

Čarolija melodije prikivala je setu, tugu i gorčinu povređenog i skrajnutog naroda, prigušenu bol ljudi željnih većinskog prihvatanja i priznavanja. Povrh svega, umetanje nacionalnih folklornih motiva u repertoare duvačkih i žičanih, napose i električnih romskih bendova, olako je proglašavano siromašenjem izvornog domaćeg melosa i razvodnjavalo paletu shvatanja i tumačenja romske muzike: „Romska muzika (je) autentična muzička ekspresija spiritualne orijentacije pravih, ‘istinskih Roma’ i da je obeležena zajedničkim iskustvom nomadskog života; romska muzika je ekspresivni muzički stil, jezik koji neko može da govori bez obzira da li je Rom/kinja ili ne; romska muzika je kognitivna konstrukcija zapadnog uma – mi čujemo neku muziku kao romsku zato što zaista želimo da postoji takvo nešto; romska muzika je pametna marketinška doskočica koju su prigrlili

muzički producenti i izvođači; romska muzika je značajan deo obnavljanja sentimenta zajedništva romskog naroda širom sveta, kulturna ekspresija političkih i nacionalističkih poriva u cilju stvaranja grupnog identiteta, koja funkcioniše na način sličan konstruktivnoj češke ili ruske muzike u XIX veku; romska muzika je emocija, koju virtuozno muziciranje i improvizacija izazivaju kod publike ($I+V = E$) (Malvinni 2004, citirano prema: Banić Grubišić 2010, 95–6).”

Zacementirana svest o Romima kao većitim „pozajmljivačima” iz drugih kultura ispušta iz vida Rome kao autonomne stvaraoce, nadasve etnomuzikološku činjenicu da je „[m]uzički identitet društveni i kulturni čin, svaka je muzika nosilac određenog sistema vrednosti, ujedno etičkog i estetičkog (Ober 2007, 12)”. Previđao se njihov *iskonski interkulturalizam*, odnosno trajno umeće da radosno inkorporiraju zvuke i tonove teritorija kojima su prolazili i povratno ih ponude kao prirodne sastojke sopstvenog identitetskog nasleđa.

Na kraju i opaska da je pred uglednicima iz romskog muzičkog sveta obaveza da očuvaju dobar glas stručnjaka o autentičnosti romskog muziciranja u sudaru sa savremenošću: talas neofolka degradirao je romski melos do neprepoznatljivosti i pretilo da ga sa umetničkih staza skrene na kolosek orijentalnog šunda.

Romski običaji

Stolećima unazad, sopstveni kulturni identitet romski narod čuva od nestajanja negovanjem osobenih tzv. *romskih praznika* (Vlasuljica, Đurđevdan, Bibija). Vasilica i Đurđevdan („Erdelez”) predstavljaju nadreligijske, višednevne, jedinstvene praznike svih Roma sveta, kompleksna svedočanstva preplitanja romske i kultura naroda sa kojima su dolazili u dodir na svom viševjekovnom putešestviju od prapostojbine. Zgusnutom simbolikom običaja i rituala prizivaju se zdravlje, sreća i beričet u novom godišnjem ciklusu, učvršćuju postojeći porodični i rodbinski odnosi i osnažuje veza sa tradicijom. Po mnoštvu prikupljenih izvornih kazivanja, pretočenih u naučnu građu, izdvajaju se posebno balkanski etnolozi, antropolozi, lingvisti i sociolozi (Vukanović 1983; Ђорђевић Т. 1984а, 1984b; Ivančić Dunin 1988; Ђуровић и Ђорђевић 1996; Jašić 2001; Колев 2002; Златановић 2004; Vantić Tanjić 2008; Саитовић 2014).

Ženidbeni običaji oduvek su predstavljali najbogatiji ceremonijal u romskom životnom ciklusu, praćen višednevnim okupljanjem rodbine, prijatelja i poznanika. Sprovođenjem celonedeljnih, ustaljenih radnji oslikavani su položaj žene i muškarca, ekonomska moć porodice, složeni rodbinski odnosi i dr. Zasnivanje bračne zajednice pratio je niz magijskih obreda posvećenih sreći, blagostanju, slozi i uvećanju potomstva supružnika. Uprkos

nestajanju i preoblikovanju brojnih arhaičnih folklornih elemenata u sudaru sa svakidašnjicom, prenošena je tradicija sa kolena na koleno i čuvana slika prošlosti među novim generacijama.

Donedavno su romske porodično-bračne relacije u Srbiji bile precizno omeđene složenim sistemom plemenskih i rodovskih vrednosno-normativnih konvencija: od prebogatih svadbenih rituala do strogo definisanih polnih, rodnih i uzrasnih prava i odgovornosti u proširenim porodicama. Bračna se endogamija podrazumevala, a kršenje tabuiziranih zona pratio je splet individualno-grupnih sankcija. Izolacionizmom se od erozije i destrukcije čuvao karakterističan romski bračni „portret”, kao deo sveukupne etničke samobitnosti. Nasleđenu hermetičnost i arhaičnost *delimično razgrađuje* dinamizam savremenosti, prožimajući starinu nužnim inovacijama (Сайтовић 2012).

Sabirajući u sebi drevno sećanje na religijsko poreklo prethodnih generacija, *romska kultura smrti* najduže je odoljevala zubu vremena i promena. Precizno utvrđenim i mnogostruko ponavljanim ritualima obeležavano je zatvaranje biološkog kruga, a živi podsećani na korene u pravoslavlju ili islamu.

Romski narod na Balkanu sopstvenu kulturu smrti uglavnom je prilagođavao religijskoj svesti i praksi pravoslavlja i islama (Todorović 2005; Тодоровић и Ђорђевић 2013). Romi u ponašanju prema pokojniku „prelikavaju” iskustva i navike svojih komšija, ali čine i izvesna odstupanja od verskog obrasca. Upokojenog pravoslavca opremiče porodica po svim uzusima pravoslavlja, od kupanja tela do izgradnje „večnog doma”, ali će najčešće izostati pozivanje sveštenika na ukopu i mnogobrojnim podušjima. Ili će opremanje pokojnika pratiti izvođenje magijskih radnji iz prethrišćanskog perioda, kao što je stavljanje hleba i novca u desnu ruku, provlačenje crvenog konca kroz rukav, probadanje pokojnikove pete iglom da se ne bi povampirio ili sahranjivanje lutke zajedno sa mrtvacem.

Znana je zahtevnost islama u pogledu poštovanja komplikovanih religijskih radnji. Recimo, vera nalaže da se dženaza nosi prvo do džamije, gde se klanja dženaz namaz, ali većina Roma to ne čini. Oni pokojnika nose pravo na groblje, gde postoji kamen na kome se postavlja dženaza za dženaz namaz. Islam nalaže da dženaz namaz klanja hodža sa džematom, koji je prethodno uzeo *avdes*. Teško da se od neukog romskog sveta može očekivati detaljno poznavanje složene procedure, ali zato neće izostati ritualno pranje na *tenisiru*, uvijanje u 12 metara šifonskog platna i polaganje u *tabut*. A onda će čitav folklor neizostavno „obojiti” po koja isključivo romska crta, kojoj izvorno korena nema u Kuranu. Pokojnika mogu spremati žene, a pokojnicu muškarci, ali samo najbliži rođaci, sa razvučenim čaršafom iznad pokojnika sa prednje strane, kako nepoznata lica ne bi razglasila u kakvom je stanju bila *dženaza*. Osobama koje *halale* (nariču) pokvasiće

se vrat vodom zaostalom od kupanja, kako bi se pokojnik što pre zaboravio. Prvi iskopani komad zemlje za raku staviće se do glave pokojnika, ruke obavezno oprati na česmi na izlazu iz groblja, a alvu za posluženje pripremaće samo dobro uvežbana žena, jer će u suprotnom pokojnik žaliti za dušom i ubrzo još nekog iz kuće dovesti k sebi. Najmanje su promene, uprkos bezbrojnim uticajima, doživele tanane finese samog čina ukopa, u čemu su Romi muslimani ostali najtešnje povezani sa izvornim islamom: pod predviđenim uglom iznad u šifon umotanog tela biće postavljene daske određene dužine i debljine, a u humku pobodena piramida („bašlukija”).

Romski jezik

Srž romskog etničkog kulturnog samosvojtva u novom dobu predstavlja, nadasve, muzika i *jezik*. Dok se konačno u Srbiji ne mobilišu neophodne socijalne snage za početak školovanja vaspitača i ne zažive prva odeljenja sa nastavom na romskom jeziku, ali se i ne okončaju rasprave među romskom intelektualnom elitom o prihvatljivoj formi romskog književnog izričaja u javnom saobraćaju,⁷ samim Romima ne preostaje ništa drugo do da *neguju maternji govor u sopstvenim domovima*. U nedostatku drugih pisanih dokaza, „rromano čhib” baštini kolektivnu memoriju i pouzdano inventariše, ali i rekonstruiše vekovnu materijalnu i duhovnu kulturu najveće evropske manjine, obezbeđujući joj tako opstanak u budućem vremenu; u tesnoj vezi sa konstituisanjem romske samosvesti jesu i romski simboli (Đurić i Acković 2010).

Tri petine intervjuisanih Roma naglašava da govori romski jezik, i to odlično (proporcionalno isto toliko izjavilo ih je i da im je romski maternji jezik, ali i da u govoru, pored romskog, koriste i neki drugi jezik). Komunikacija na romskom zadržava se u porodičnom i rodbinskom krugu, eventualno sa komšijama i prijateljima. Starije uzrasne kategorije, porodice sa više dece i stanovnici gradskih mahala najprilježniji su poznavaoци maternjeg jezika. U bici protiv zaborava najvažniji korak je *poštovanje romskog jezika* među samim Romima.

Od posebnog je značaja i roditeljsko insistiranje na opismenjavanju na srpskom u privatnoj sferi: gotovo stoprocentno izjavljuju da deca treba da znaju jezik većinskog naroda. Tu se, međutim, ne zaustavljaju i natpolovičnom većinom ispostavljaju zahtev društvenoj zajednici za školovanjem dece na maternjem jeziku („na svim nivoima obrazovanja” – 31,6%, „na ni-

⁷ Smernice za normalizaciju, standardizaciju i kodifikaciju romskog jezika definisane su Deklaracijom o standardizaciji romskog jezika na četvrtom Svetskom kongresu Roma, održanom 1990. godine u Varšavi. Inače, u romskom jeziku ravnopravno je 17 dijalekata, od kojih su u Srbiji najčešći gurbetski, arlijski i tamarski. Dodajmo i da je Rajko Đurić (20056) autor gramatike romskog jezika.

vou osnovnog obrazovanja” – 21,8%, „na srednjoškolskom nivou” – 3,2%). Glavni razlog onih koji ne zagovaraju izuzetnost romskog jezika u institucionalnom obrazovanju jeste da je život u Srbiji umnogome olakšan ukoliko se kvalitetno ovlada govornim i pisanim srpskim jezikom (77,4%).

Time stupamo na teren stručnih rasprava o jezičkim obrazovnim politikama za pripadnike etnolingvističkih manjina u formalnom obrazovanju u različitim zemljama. Tako je, na primer, OEBS identifikovao šestostepenu skalu međuodnosa većinskog i manjinskih jezika u javnom i profesionalnom domenu (Филиповић 2012, 338–339):

1. *jezik kao prepreka u akademskom napredovanju* – upotreba manjinskog jezika smatra se ključnim uzrokom akademskog neuspeha dece iz manjinskog etničkog korpusa,

2. *društvena organizacija kao prepreka u akademskom napredovanju* – predlaže se brza i intenzivna socio-kulturna asimilacija u skladu sa kulturnim modelima porodičnog ustrojstva većinske populacije;

3. *problemi sa učenjem kao rezultat društvenih i kulturnih razlika* – multilingvalno obrazovanje samo se prepoznaje, uz izraženu zatvorenost većinskih obrazovnih institucija za pozitivno vrednovanje etnolingvističke i kulturne različitosti između manjinske i većinske kulture;

4. *problemi sa učenjem kao rezultat odsustva maternjeg jezika u obrazovanju* – obrazovanje na manjinskom jeziku se vrednuje i donekle podržava, ali uz izraženu potrebu da se obezbedi određeni tip tranzicionog bilingvalnog obrazovnog programa;

5. *održavanje jezika u privatnom domenu* – obezbeđuje se bilingvalno obrazovanje i pripadnicima etnolingvističkih manjina garantuje pravo da održe i funkcionalno razvijaju maternji jezik i kulturu, ali koji još uvek nisu zvanično priznati u svakodnevnoj komunikaciji i

6. *jezička ravnopravnost* – manjinski jezici prepoznaju se i vrednuju kao nacionalni jezici koji se koriste u svim komunikativnim domenima.

Socijalni kontakti od malih nogu, pa i kasnije (kraće ili duže) školovanje upoznaje romsku decu u Srbiji sa govorom većinskog okruženja. Ipak, njegovo nedovoljno poznavanje, najmanje na kompletiranom osnovnoškolskom nivou, jedan je od krucijalnih razloga višestruke kulturne, ekonomske i političke depriviranosti, getoiziranosti i stigmatiziranosti romske zajednice u Srbiji. Pristup različitim zvaničnim obrazovnim sadržajima bio bi onemogućen ukoliko se romska deca obrazuju isključivo na maternjem jeziku, ali se ni na koji način ne bi branilo učenje i nastava romskog jezika kao sredstva za produbljivanje sopstvenog osećaja romskog identiteta (što bi najviše odgovaralo četvrtom nivou gorepomenute skale). Sa druge strane, pak, uključivanje u jednojezična srpska odeljenja ne bi smelo da se u budućnosti odvija bez prethodne adekvatne pripreme romskih đaka, što je u dosadašnjoj praksi za posledicu imalo preusmeravanje romske dece u

tzv. *specijalne škole* sa nižim kvalitetom nastave i njihovo uskraćivanje za usvajanje početnih kompetencija neophodnih za zapošljavanje i socijalnu integraciju.

Promenjena dominantna slika starijih generacija o školovanosti naslednika imaće za posledicu izmenjenu svest romske mladarije o nužnosti kompletnog institucionalnog obrazovanja. Savladavanjem upotrebe jezika većinskog naroda, oni kvalifikuju sebe za dostizanje priznatih društvenih pozicija. A potvrdu ravnopravnosti u društvu prepoznaće u aktivnoj javnoj upotrebi svog maternjeg jezika. (Pre nego što bude rešeno pitanje izbora jedinstvenog romskog dijalekta i književnog govora, ostaje dilema kakvi će to varijeteti romskoj jezika biti: oni sa više srpskih reči, kakvi prevladaju danas kod raznih romskih grupa, ili oni podstaknuti težnjom da se očuva i afirmiše starina.)

*
* * *

Izostanak većeg izbora solucija u odgovorima na pitanje šta predstavlja posebnost romskog etnikuma uskraćuje nas za celovito sagledavanje odnosa današnjih romskih generacija prema klasičnim sastavnicama *Rromani-pe-a*, te mogućnostima inoviranja njegovog sadržaja novim identifikacionim vrednostima.

Romi u Srbiji veruju da se romska kultura i tradicija uspešno mogu očuvati najpre *odgovarajućim vaspitanjem dece u porodici* (36,2%) i *obrazovanjem* (34,5%), u sadejstvu sa adekvatnim *administrativnim i zakonskim merama* (12,1%) i poboljšanjem *ekonomskog standarda* (8,3%). Raspodeljuje se, dakle, odgovornost između porodice i šire društvene zajednice.

Stožer vaskolikog opstanka romskog naroda tokom istorijskog bivstvovanja na margini, porodica se i dalje prepoznaje kao najvažnije vezivno tkivo u očuvanju i osnaživanju etničkog dostojanstva. Hermetička zatvorenost prema vrednostima susednih etnosa garantovala je u prošlosti očuvanje porodične tradicije i osobenog poimanja sveta. No, prilagođavanje novom vremenu i imperativ dostojanstvene integracije u društveno tkivo zahteva osavremenjavanje arhaičnih stavova o ulozi porodice u intenzivnim kontaktima sa kulturama većinskog i drugih manjinskih naroda. Breme kojim je romska porodica opterećena u savremenosti uključuje mnogo više od očuvanja romantiziranih predstava o mističnim nomadima koji specifičnim običajima i opojnim melosom zabavljaju i nadahnjuju vasceli umetnički svet. Ekonomski prosperitet u tržišnoj utakmici podrazumeva kompeticiju, ali i saradnju sa okružujućim svetom od koga se romski narod vazda sklanjao poučen lošim iskustvom. Saradnja na ravnopravnim osnovama, pak, podrazumeva nove resurse mobilizacije: uvećana obrazovna postignu-

ća, konkurentsku i političku moć; podsticaj izmenjenom društvenom ugledu Roma i Romkinja najpre mora da potekne iz porodice.

O niskim obrazovnim aspiracijama romske populacije kao faktoru nepovoljne profesionalne strukture i ukupne socijalne deprivacije, napisano je mnogo naučnih radova. Upravo je obrazovanje Roma i Romkinja od predškolskog do visokoškolskog nivoa zacrtano u aktuelnoj Dekadi Roma (2005–2015) kao jedan od primarnih ciljeva za napredovanje romskog naroda na socioekonomskoj društvenoj skali. Uprkos dugotrajnosti i izvesnim troškovima, uspeh u formalnom obrazovanju garant je integracije u profesionalni svet, uznapredovalog ličnog i grupnog samopouzdanja i etničke samosvesti. Poboljšane jezičke i komunikativne kompetencije upoznaju najmlađe romske naraštaje kako sa kulturnom raznovrsnošću većinskog naroda, tako i sa osobenostima sopstvene kulture. U praksi na lokalnom nivou, međutim, stvari umnogome odstupaju od idealno-tipskih zamisli. Osnovne škole „Vuk Karadžić” u Nišu i „Petar Tasić” u Leskovcu, smeštene u blizini romskih mahala, od oglednih primera interkulturalističke prakse, pretvorile su se u tzv. *romske škole*: srpski roditelji masovno ispisuju svoja čeda, jer smatraju da stagniraju u napredovanju u društvu sa romskim đacima. Tako podstiču obrnuti proces: romski đaci bivaju uskraćeni za priliku da se od prvih razreda uče srpskom jeziku, uz koji će im se u budućnosti vezivati dobar deo zvanične komunikacije u društvu. U odeljenjima, pak, u kojima su i dalje u manjini, malim Romima zagantovana su mesta u poslednjim klupama, bez mešanja sa srpskom decom. Strah od mahale još uvek ne dovodi srpsku decu često u romske domove.

Našu pažnju privlače na prvi pogled kontradiktorni odgovori ispitanika oko mogućnosti da se dobrovoljnim radom i donacijama doprinese očuvanju identiteta. Tek je 4,9% Roma zaokružilo ovu soluciju među ponuđenim odgovorima, ali se zato volonterstvo i karitativna delatnost nedvosmisleno podržavaju kao vidovi praktične pomoći romskoj zajednici (dobrovoljne radne aktivnosti – 77,8%, rad u humanitarnim i nevladinim organizacijama – 71,2%, kulturni amaterizam – 68%, novčana davanja – 57,1%). Očigledno je da romski etnos ne beži od samopregornog ličnog potvrđivanja, ali da je preimućstvo u sferi kulture prepušteno kolektivnim oblicima delovanja – porodici i obrazovanju.

U budućnosti, priča o romskom kulturnom identitetu odvijace se na dva koloseka. Brižljivo negovanje svih onih elemenata u oblasti materijalne i duhovne kulture Roma, koji su tokom mnogo vekova diljem ekumene svedočili o njihovom etničkom samosvojsstvu, ostaje trajni zadatak romske intelektualne elite, zvaničnih državnih institucija i romologije kao nauke. Napori, međutim, treba da budu uloženi i u tragalaštvo za novim društvenim vezama između romskog i sveta neroma, zapravo novim identitetskim markerima koje mogu kvalitativno poboljšati ugled Roma u srpskom društvu.

Umesto zaključka: Rromanipe u tranziciji

Za pripadnike drugih naroda Romi od pamtiveka koriste zajednički naziv – *Gadže*, uspostavljajući jasnu granicu između romskog i neromskog sveta. *Gadže* su Rome na istorijskom putu prečesto izvirgavali progonstvi-ma, diskriminaciji, etničkoj stigmatizaciji, političkoj, kulturnoj i ekonomskoj marginalizaciji, rečju, opštoj društvenoj isključenosti. Zarad očuvanja identitetskih odlika i folklorne baštine, romski narod izdigao je nevidljivi zid prema spoljašnjem svetu,⁸ zapravo osmislio je paralelnu socijalnu strukturu, zasnovanu na zamršenom sistemu srodničkih odnosa i strogih pravila kojima se grupna povezanost uvek postavljala naspram interesa jedinke.

Središnje obeležje *Rromanipe*-a predstavljao je *mahrime*, romski kodeks čistoće utemeljen na izbegavanju svih oblika fizičke i simboličke nečistoće, odnosno sistem pravila koji artikuliše odnose među polovima, starijima i mlađima, grupama i rodovima, te između Roma i neroma. Tabui su mogli da uključuju pojedine osobe, stvari, delove tela, hranu, teme razgovora i, povrh svega, polne odnose. *Gadže* su po definiciji nečisti i nedostojni kontakta, sem u izuzetnim prilikama. Dodeljivanje epiteta „nečist” smatrano je najgorom mogućom kaznom, pojedincu je donosilo socijalnu smrt, odnosno izopštenost iz nosećih društvenih dešavanja.

Nasleđenu hermetičnost i arhaičnost *delimično razgrađuje* dinamizam savremenosti, prožimajući starinu nužnim inovacijama, ali je *korenito preobražava* prodiranje različitih *protestantskih učenja* u romske mahale, koje je pokrenulo proces *preoblikovanja njihovog kolektivnog identiteta*. Običaji i navike Roma baptista, adventista, pentekostalaca i Jehovinih svedoka u gradovima i selima jugoistočne Srbije, intenzivnije deceniju i po unazad, navode na preispitivanje opšteprihvaćenih odnosa unutar i van romske zajednice.⁹

Saradnja sa srodnicima u Hristu ruši barijere stvorene tradicionalnim dodeljivanjem uloge „nečistih” okružujućim narodima. Nekadašnju pripadnost ujedinjenoj i homogenoj etničkoj grupi, Romi sada izdižu na nivo religijske identifikacije, a kulturni identitet poistovećuju sa proklamovanim vrednostima verskih zajednica, čiji su pripadnici odnedavno. Prvobitna podela na „Mi, Romi” i „Oni, *Gadže*” evoluirala u „Mi, verujući” i „Oni, ne-

8 Smernice za normalizaciju, standardizaciju i kodifikaciju romskog jezika definisane su *Deklaracijom o standardizaciji romskog jezika* na četvrtom Svetskom kongresu Roma, održanom 1990. godine u Varšavi. Inače, u romskom jeziku ravnopravno je 17 dijalekata, od kojih su u Srbiji najčešći gurbetski, arlijski i tamarski. Dodajmo i da je Rajko Đurić (20056) autor gramatike romskog jezika.

9 Popularna romska izreka glasi: „Roma romenge, gadže gadženge”. Nasuprot ovim virtuelnim, *Gadže* u srcu Evrope na početku 21. veka grade istinske zidove: u mestu Ostrovani, na istoku Slovačke, većinsko stanovništvo nije žalilo 13.000 evra za podizanje 2,2 metara visoke i 150 metara dugačke betonske barijere, samo da bi se odelili od ubogog romskog komšiluka (Politika, 20. decembar 2010, str. 2). Ukupno je 14 takvih zidova podignuto u poslednjih pet godina u Slovačkoj, najnoviji u Košicama, dobitniku prestižne titule „evropska prestonica kulture” u 2013. godini (Miletić 2013).

verujući”. Prilikom izbora životnog saputnika nije presudna „čistota krvi”, već „čistota u Hristu”: preferirani izbor partnera isključivo na endogamnoj osnovi zamenjen je odabirom sa konfesionalnim uporištem, uz proširivanje etničkog kolorita.

Izmenjeni „amblemi distinkcije” pod uticajem novousvojenog religijskog pogleda na svet ogledaju se i u oblastima zdravstvene kulture, kulture ponašanja, rada i preduzetništva. Nove navike promovišu *zdrave stilove življenja*, najpre usmerene na prevenciju bolesti kod dece i omladine: 1. podignut je nivo pospremanja u domovima, 2. deca se podučavaju da treba da brinu o svakodnevnoj ličnoj higijeni, 3. odlaze u školu u urednoj i čistoj odeći, 4. napušteno je lečenje magijskim metodama i bapskim lekarijama, 5. bolesnik se vodi na pregled kod lekara, 6. striktno se primenjuju preporučene procedure oporavka, 7. oni narušenog zdravlja, kad god je to moguće, izoluju se od zdravih članova, posebno od najmlađih.

Posebno je potencirana *transformacija navika unutar verujućih porodica* (međusobno ophođenje članova: relacije otac-majka i roditelji-deca, kao i komšijske relacije). Svađe, mržnje i neprijateljstva između starih i mladih, bliskih i daljih rođaka, zamenjene su dogovorom i ispomaganjem u zajedničkim zaduženjima otkako je u domovima zavladała hrišćanska harmonija. Žena je i dalje podložna mužu, ali se može čuti njen glas; suprug je više ne vara i ne tuče u alkoholisanom stanju, jer su oboje u svojim delima suočeni sa slikom Gospodnjom. Namesto grubih reči sada se može čuti „izvini, oprost, pogrešio sam”, a slike bosih žena sa zamotuljcima u rukama u centru grada smenile su grupe doteranih vernika u pristojnom razgovoru na putu na bogoslužje. Romske „favele” nisu se više posmatrale samo sa bezbedne daljine; iz njih su, osnaženi verom, počeli da pristižu muškarci i žene pripremni za uključivanje u funkcionisanje preovlađujućih socijalnih obrazaca.

Ni romsko kontempliranje u tradicionalističkom „biti, a ne imati” više nije opravdanje pred Bogom za ličnu neodgovornost. Opstanak od danas do sutra u nemaštini i samosažaljenju, uz pruženu ruku za milostinju, bez težnje za dugoročnim planiranjem i ovozemaljskim iskupljenjem sopstvenim snagama, nisu prihvaćeni načini služenja i približavanja božjem autoritetu. Identitet određen religijskim pogledima na svet presudno boji stavove vernika Roma i Romkinja prema ekonomskoj aktivnosti: *siromaštvu se nastoji doskočiti poboljšanom radnom efikasnošću*. Rad je bogougodan, a nerad ravan grehu, zbog čega se ne treba stideti niti jednog poštenog i legalnog posla. Sistematskom samokontrolom Romi se, dakle, uključuju u svet privređivanja neroma, savesno, odano i ravnopravno učestvujući u poslovima koje nadgledaju i sami obavljaju, te potirući barijere prouzrokovane postuliranom odvojenošću od rada kojeg kontrolišu „gadže”.

'Imati, a ne biti' – novo je romsko sagledavanje vekovne dileme.¹⁰ Valjanost učinjenog verskog izbora potvrđuje se *materijalnim statusom i privatnim vlasništvom nad dobrima*. Sasvim u skladu sa učenjem o predodređenosti i teološkim značenjem rada za spasenje u protestantizmu, ali u skladu i sa ekonomskim racionalizmom zapadnih društava u kojima se *a priori* bogatstvo ne proglašava nepotrebnim i nepoželjnim. Tako se Romi protestanti svojim ustrajnim radom otresaju optužbi neposrednog okruženja za lenjost i sklonost prevari, odnosno pridružuju narodima sa razvijenom radnom etikom.

Preobraženici iz romskih mahala jasno stavljaju do znanja sunarodnicima – ritualistima iz pravoslavlja i islama i neverujućima – šta više ne žele da čine i kakvo ponašanje biraju za uzor. Ostaje dilema, međutim, da li i šta prepoznaju i određuju sastavnicama transformisanog kulturnog identiteta? I kako da ih ostvare u klimi dvostrukog neodobravanja: *unutrašnjeg* (neverujućih Roma koji na preobraćenje gledaju kao na otuđenje od matičnog kulturnog toka) i *spoljašnjeg* (većinskog mnjenja nesklonog „sektaškom” delovanju)? Stoga je još uvek rano za izricanje ocena o doprinosu „trećeg kraka” hrišćanstva poželjnoj integraciji Roma u srpsko društvo. Ona će uslediti tek u drugoj fazi protestantizacije, oslanjajući se na plodove emancipacije i socijalne uključenosti.

Literatura

- Acković, V. (1999). *Vokalna muzika Roma u Jugoslaviji*. Beograd: Rrominterpress.
- Banić-Grubišić, A. (2010). „Romski hip hop kao multikulturalistički saundtrek (*R-point: Pedagogija jedne politike*).” *Етноантрополошки проблеми* 5, 1: 85–108.
- Бауцал, А. (2012). „Деца и млади из ромске заједнице у образовном систему Србије: маргинализовани у друштву и маргинализовани у образовном систему.” У: *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције, приредили Тибор Варади и Горан Башић*, 349–365. Београд: САНУ.
- Vantić-Tanjić, M. (2008). *Istorija, kultura i tradicija Roma*. Tuzla: BOSPO i Udruženje Bosanski savjet za pomoć.
- Vukanović, T. (1982). *Romi (Cigani) u Jugoslaviji*. Vranje: Nova Jugoslavija.
- Gojković, A. (1989). „Romska muzika u Jugoslaviji.” U: *Jezik i kultura Roma* Ur. Milan Šipka. 401–05. Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa.
- Dorđević, D. B. (2004a). „Romanipen – osnova kulturne politike i saradnje bal-

10 U nastavku se iznose osnovni istraživački nalazi do kojih je autor došao tokom rada na svojoj doktorskoj disertaciji „Protestantizacija Roma jugoistočne Srbije”, odbranjenoj oktobra 2011. godine na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (Todorović 2011).

- kanskih Roma.” U: *Modeli kulturne politike u uslovima multikulturnih društava na Balkanu i evrointegracionih procesa*. Prir. Mitrović, Lj. et al. 125–33. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i Sven.
- Đorđević, D. B. (2004b). Prir. *Romi – od zaboravljene do manjine u usponu*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Ђорђевић, Д. Б. (2005а). „Верско мањинство: врсте и разјашњења.” *Теме* 29 (1–2): 145–159.
- Ђорђевић, Д. Б. (2005б). „О специјалистичким и магистарским ромолошким студијама (У оквиру Центра за студије балканских култура Универзитета у Нишу).” *Теме* 29 (4): 461–478.
- Đorđević, D. B. (2005v). „Uvod.” U: *Rromanipe(n): o kulturnom identitetu Roma*. Ur. Davis, B. 13–18. Beograd: CARE International u Srbiji i Crnoj Gori.
- Ђорђевић, Д. Б. (2009). „Према темељима ромологије.” *Теме* 33 (2): 531–540.
- Ђорђевић, Д. Б. (2011). На коњу с лаптопом у бисагама (Увод у ромолошке студије). Ниш и Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј.
- Đorđević, D. B. i Balić, O. (2004). „Romi: od zaboravljene do manjine u usponu (Razgovor Đorđevića D. B. i Balića O.)” U: *Romi: od zaboravljene do manjine u usponu*. Prir. Đorđević, D. B. 41–69. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Đorđević, D. B., Todorović, D. and Milošević, L. (2004). *Romas and Others – Others and Romas: Social Distance*. Sofia: Institute for Social Values and Structures “Ivan Hadjysky”.
- Ђорђевић, Т. Р. (1910). Цигани и музика у Србији. Сарајево: издавач непознат.
- Ђорђевић, Т. Р. (1984а). Наш народни живот, том 2, књ. 6. Београд: Просвета.
- Ђорђевић, Т. Р. (1984б). Наш народни живот, том 3, књ. 7. Београд: Просвета.
- Ђурић, Р. (2005а). „Predgovor.” U: *Rromanipe(n): O kulturnom identitetu Roma*. Ur. Davis, B. 11–12. Beograd: CARE International u Srbiji i Crnoj Gori.
- Ђурић, Р. (2005б). *Gramatika e rromane chibaki/Грамматика ромског језика*. Београд: Откровење.
- Ђурић, Р. i Аскović, D. (2010). *Rečnik romskih simbola*. Beograd: Rrominterpretss i Muzej romske kulture.
- Ђуровић, Б. и Ђорђевић, Д. Б. (1996). „Обреди при великим верским празницима код Рома у Нишу.” U: *Етно-културолошки зборник*. књ. 2. 66–72. Сврљиг: Етно-културолошка радионица.
- Златановић, С. (2004). „Василица и самоодређење Рома.” *Гласник Етнографског института САНУ LII*: 155–64.
- Ivančić Dunin, E. (1998). *Gypsy St. Georges’s day – Coming of Summer/Ромски Ѓурѓовден – Ерделез кај Ромите во Скопје 1967–1997/Romano Gjurgjovdani – Erdelezi*. Skopje: Association of Admirers of Rom Folk Art “Gypsy Heart”.
- Јакшић, Б. (2012). „Политика промене идентитета Рома у Србији.” U: *Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције*. Прир. Варади, Т. и Башић, Г. 39–55. Београд: САНУ.
- Јашић, Н. (2001). *Stari niški Romi*. Niš: Komrenski sociološki susreti.

- Jovanović, Đ. (2003). „Mimikrija Roma – poslednje utočište.” U: *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana*. Prir. Todorović, B. D. 345–49. Niš: Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu i Sven.
- Колев, Д. (2002). Календарни празници на ромите в Централна България. Велико Търново: „Faber”.
- Miletić, A. R. „Zidovi mrznje.” Pešcanik.net, 29.11.2013. <http://pescanik.net/zidovi-mrznje/>
- Mirga, A. i Mruz, L. (1997). *Romi – razlike i netolerancija*. Beograd: AKAPIT.
- Митровић, А. (1996). „Положај Рома у друштву (Могући приступ истраживању ромске популације).” У: Положај мањина у Савезној Републици Југославији. Ур. Мацура, М. и Становчић, В. 807–818. Београд: САНУ.
- Ober, L. (2007). *Muzika drugih*. Beograd: XX vek.
- Саитовић, Б. (2012). „Промене у свадбеним обичајима топличких Рома.” У: Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције. Прир. Варади, Т. и Башић, Г. 477–486. Београд: САНУ.
- Саитовић, Б. (2014). Културни идентитет Рома топличког краја. Београд: Rrominterpress.
- Todorović, D. (2005). *Romani Narratives about Pre-death, Death and After-death Customs/Romano Vakeriba kotar Anglunomeribasere, Meribasere thay Palomeribasere Adetya*. Niš: YSSSR and Sven.
- Тодоровић, Д. (2006). Нишка ромолошка школа: Библиографија 1996–2005/*Romological School of Niš: Bibliography 1996–2005*. Ниш: Универзитетска библиотека „Никола Тесла”.
- Тодоровић, Д. (2007). Друштвена удаљеност од Рома (Етничко-религијски оквир). Ниш и Нови Сад: Филозофски факултет у Нишу и Stylos.
- Тодоровић, Д. (2011). Протестантизација Рома југоисточне Србије (докторска дисертација). Београд: Филозофски факултет у Београду.
- Тодоровић, Д. и Ђорђевић, Д. Б. (2013). „О предсмртним, смртним и посмртним обичајима старијих Рома и Ромкиња у селима југоисточне Србије.” В: Научни диалози (Сборник посветен на 10-годишнината од научното партнерство между Филологическия и Философския факултет на Университетите във Велико Търново и Ниш), съставителство Радослав Радев, Христо Бонджолов и Ценка Иванова, 223–252. Велико Търново: Универзитетско издателство „Св. Кирил и Методий”.
- Филиповић, Ј. (2012). „Образовање ромске деце у Србији: језичка перспектива.” У Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције. Прир. Варади, Т. и Башић, Г. 335–347. Београд: САНУ.
- Fromm, E. (1989). *Imati ili biti*. Zagreb: Napred.

THE CULTURAL IDENTITY OF THE ROMA

Dragan Todorović

University of Nis, Faculty of Philosophy

In the first section of the paper, we offer a detailed account of the Rromanipe, a traditional system of rules and values which are a part of the pattern of forming Roma identity, or the general guidelines of the Roma culture, as understood by the greatest majority of Roma through ecumene, or as they were determined at a meeting of the Council of Europe held in Strasbourg in 2003. In the second part, we discuss the polarized relationship of the members of the Roma people in relation to their own tradition: an escape into an “ethnic mimicry” or assuming a strong stance for the preservation of the key values of various Roma identity. In the third part we discuss their music, customs and language, as well as the traditional markers of the Roma identity. In the concluding section, we will evaluate the reconceptualization of certain constituent elements of the Rromanipe as a part of the process of protestantization of the Roma in South-East Serbia.

Key words: the Roma, cultural identity, Rromanipe, Roma protestantization, Serbia.